

LITURGIEK

voor lekenprekers

Machteld van Woerden

Lekenprekerscursus Amsterdam 2017/2018

Een korte schets

Definitie: Liturgiek is de methodische bezinning op de orde van dienst, haar bijbelse fundamenteën, haar dogmatische vooronderstellingen en haar praktische uitwerking. Dit schreef Dr. J. van der Werf in zijn boekje *Kleine Liturgiek*¹, waarin in kort bestek veel wordt uitgelegd omtrent oorsprong en inhoud van de hedendaagse liturgische praktijk in de kerken.

Bijbelse wortels

Noch het zg. Oude Testament als het zg. Nieuwe geeft ons een uitgewerkt 'dienstboek' van de eredienst in de synagoge of de eerste gemeenten.

Wel zijn er een paar onderdelen, die tot op vandaag zijn doorgegeven en in aangepaste vorm nog voortleven in onze liturgische gewoontes.

A. Aangereikt door het Eerste Testament:

De Psalmen, Hebr. Tehillim. Dit woord is een verzamelnaam voor 'Lofprijzingen'. Dat zijn de Psalmen in de eerste plaats, maar we kennen daarin nog veel andere vormen, zoals klaagpsalmen, leerdichten, mediterende gedeeltes en soms ook heel persoonlijke gebeden. Psalmen zijn meegegaan door de eeuwen heen: ze werden gezongen of gereciteerd in de synagoge, ze horen bij getijdediensten in de kloosters van oudsher, ze werden berijmd en gezongen in de eerste reformatorische kerken. Ze horen onlosmakelijk bij de eredienst in welke vorm dan ook.

De Joodse feesten. Zij zijn bepalend voor het levensritme; men leefde (en leeft) van feest naar feest, om te beginnen met *Sjabbat*, de dag waarop men ophield met werken om tijd en aandacht te hebben voor elkaar en voor God. Sj.b.t. in het Hebreeuws betekent 'ophouden, afzonderen'. Dit is de dag waarop je ophoudt met druk doen, waarop je, net als God op de zevende scheppingsdag, mag rusten. Onze zondag en vervolgens onze 'zondagsrust' heeft hier haar wortels. Op de avond van Sjabbat werd er, na bezoek aan de synagoge, in huiselijke kring samen gegeten. De maaltijd op vrijdagavond is daarmee ook een wekelijks terugkerend belangrijk liturgisch moment in elke familie.

Soekot, het Loofhuttenfeest, wordt in de herfst gevierd als oogstfeest en om te gedenken dat het volk veertig jaar door de woestijn zwierf en in eenvoudige hutjes (soekot) moest slapen. De eerste vruchten van de oogst werden bij wijze van dank naar de tempel gebracht. Wij kennen de 'Dankdag voor het gewas', die in sommige reformatorische kerken nog gevierd wordt. Eveneens een oogstfeest in het najaar.

Chanoeka, het lichtjesfeest, werd in de winter gevierd. Het herinnert aan de herovering van de tempel in Jeruzalem door de Makkabeeën (2e eeuw v.C.) en het wonder van de olie voor de tempellamp, de menora, die in plaats van voor één dag, toereikend bleek te zijn voor acht dagen. De 25e Kislev wordt als feestdag aangehouden. Deze datum is te vergelijken met de 25e december, waarop wij Kerstmis vieren, ons feest van de komst van het licht. Er zijn zeker ook buitenbijbelse invloeden aanwijsbaar, zoals de feesten van de zonnewende, waarbij men de terugkeer van het licht vierde, maar ook het Chanoekafeest heeft haar invloed gehad. Tijdens Chanoeka geeft men elkaar cadeautjes en er worden oliebollen gegeten. Het is een soort Sinterklaas, Kerstmis en Oudjaar in één. Het feest duurde, zoals bijna alle joodse feesten, acht dagen.

Poerim, het zg. lotenfeest, werd in het voorjaar gevierd. Men las het boek Esther en herdacht de benauwde situatie van het volk tijdens de Babylonische ballingschap en de redding door Esther en haar oom Mordechai. Het verhaal toont ons de slechterik Haman, die uiteindelijk in zijn eigen val loopt. Bij het lezen van dit verhaal maakt men veel lawaai als de naam 'Haman' valt. Haman heeft door de eeuwen heen model gestaan voor al diegenen die het joodse volk naar het leven stonden. Het lawaai maken was dan een welkome uitlaatklep. De kinderen verkleedden zich voor dit feest en men at speciaal gebakken koeken. Dit feest is vergelijkbaar met ons Carnaval, vanwege het verkleden en het vele eten en drinken.

Pesach, het joodse Paasfeest. Twee dagen voor Sjabbat wordt de sedermaaltijd gehouden, als begin van het zeven of acht dagen durende feest. Deze maaltijd is een

---

¹ Dr J. van der Werf, *Kleine Liturgiek*, Boekencentrum, 's Gravenhage, 1982

belangrijk moment in elke familie, want tijdens het maal, dat de hele avond duurt, gedenkt men de uittocht uit Egypte en de verlossing van de slavernij. Het verhaal van de uittocht wordt verteld, nadat de jongste in het gezin gevraagd heeft: "Waarom is deze avond zo heel anders dan alle andere avonden?" Men drinkt op deze avond vier glazen wijn, eet ongezuurd brood (zg. 'haastbrood', de matzes, omdat men tijdens de vlucht uit Egypte geen tijd had het brood te laten rijzen). Men eet appel-notenpasta – Charosjet - als herinnering aan de tichelstenen die men moest maken voor de bouw van de Egyptische pyramides. Groenten worden in zout water gedoopt, als herinnering aan de tranen die vergoten werden tijdens de slavernij. Ook staat er een beker klaar voor de profeet Elia, die men gastvrij en hoopvol verwacht. Bij Pesach wordt het Hooglied gelezen. (Zelfs de componist J.S. Bach wist dat: hij verstopte een tekst uit het Hooglied in het koorgedeelte van de altaria: 'Ach, wo ist mein Jesus hin' uit de Mattheüs Passion.²)

Sjawoeot, het wekenfeest, is te vergelijken met ons Pinksteren. Tussen Pesach en Sjawoeot werden 7 x 7 weken geteld (het zg. omèr-tellen); het was de tijd van de gerste-oogst, die rond Pesach begon en met Sjawoeot eindigde. Op de 50e dag werd het feest gevierd. Vijftig is in het Grieks Pentekostè: daarvan is ons 'Pinksteren' afgeleid. Tijdens Sjawoeot werd het boekje Ruth gelezen. Daarin vind je aanwijzingen voor de gerste-oogst terug. Het was een oogstfeest, maar tegelijk ook een feest waarop het geven van de Tora, kort gezegd: de tien woorden, op de Sinai werd herdacht. Dit feest markeert ook het begin van het 'leren' vanuit de Tora: op dit feest begint de joodse opvoeding van de kinderen.

Tisj-be-av, de negende van de maand Av. Het is een gedenkdag, dat de tempel werd verwoest (in 70 n. C.) en het markeert het begin van de verdrijving uit het land en van de diaspora. Het boek Klaagliederen wordt gelezen en er wordt een dag gevast. Het moment van gedenken kennen wij op de laatste zondag van het kerkelijk jaar, bij het gedenken van de overledenen. De politieke component is er bij ons niet, tenzij we het verbinden aan het herdenken op 4 mei. Voor ons is dit over het algemeen een seculier gedenken geworden.

Gebeden speelden in de oude joodse eredienst een voorname rol, naast de lezingen uit de Tora en dikwijls ook de profeten. Uitleg van de teksten gebeurde vooral in de sjoel.

B. In het *Tweede Testament* vinden we sporen van de joodse eredienst.

Allereerst: de eerste Christelijke gemeente was een binnen-joodse stroming. Men ging ook nog naar de synagoge, waar werd gelezen uit 'wet en profeten'. Liever zouden we moeten spreken van '*Tora en profeten*'. 'Wet' heeft voor ons een bijklank, die we kennen uit een juridische context en dat is met 'Tora' niet bedoeld. Het is meer op te vatten als 'leefregel', piketpaaltjes langs de levensweg. Tora is nooit bedoeld als starre regel.

De lezingen werden afgewisseld door *Psalmen*, gezongen of gereciteerd en/of hymnen.

Verder waren *gebeden* belangrijk en al spoedig ook de viering van het *avondmaal*. In de *Didachè*³, een oud Christelijk geschrift uit de 2e eeuw, zijn hiervoor aanwijzingen te vinden.

In de *vroege kerk* bestond de liturgie tenslotte uit twee concentratiepunten:

1. De dienst van het woord⁴
2. De viering van het avondmaal

Liturgische gewoontes in de vroege kerk waren verder:

- * Men kwam meestal bij iemand thuis samen. De huisgemeente was nog heel gewoon!
- * Opstandingsdag, d.w.z. de zondag, was de dag van samenkomst; zo verdween de sjabbat.
- * Er werd gezamenlijk de (gewone) maaltijd gebruikt
- * Men las uit de Schrift
- * Er werden Psalmen, hymnen en geestelijke liederen gezongen
- * Er werd uitgebreid gebeden, soms werd ook een (schuld)belijdenis uitgesproken
- * Er was een uitleg, verkondiging, soms werd ook met 'tongen' geprofeteerd.
- * Het Avondmaal werd gevierd, met gejuich, als verlossingsmaaltijd
- * De rijke bracht voedsel mee voor de arme

² Hooglied 6: 1

³ d.w.z. 'Onderwijs van de twaalf apostelen', waarschijnlijk begin 2^e eeuw geschreven

⁴ vgl. Hand. 2: 42, Hand. 20: 7 - 11

En dit alles in een levendige samenhang. Van dogma's was (nog) geen sprake.

Bij de bijeenkomsten waar de maaltijd gevierd werd nam men *gaven in natura* mee, zodat de rijken de armen konden helpen. Dat is te beschouwen als een collecte in pure vorm.

Tussen de eerste gemeenten en de Reformatie staan bijna *15 eeuwen van een kerk in ontwikkeling*, met alle problemen, concilies en schisma's van dien. Eeuwen waarin gestreden is - en niet alleen met woorden - voor wat men als het 'ware geloof' met bijbehorende riten beschouwde. De twee bovengenoemde bestanddelen: a. lezen uit de Schriften, prediking en gebeden en b. het sacrament met begroeting, brood en beker, dankzegging en uitdeling, waren en bleven inhoudelijk de diensten bepalen.

De liturgische ontwikkeling verliep vervolgens via twee, geografisch bepaalde, stromingen: die in het Oosten en die in het Westen.

In het *Oosten*, met als hoofdpersoon de patriarch van Constantinopel, bestond een dienst uit wel vier lezingen, veel gebeden, veel zingen, het Sanctus en het aanroepen van de Heilige Geest. Het zou te ver voeren in dit verband om daar dieper op in te gaan.

In het *Westen*, waar de paus vanuit Rome als hoofd van de kerk de scepter zwaaide, verving men het Grieks als kerktaal vanaf de vierde eeuw voor het Latijn. Het was de taal van de geleerde kerkvaders, de clerus, en het gewone volk kon er nauwelijks iets van begrijpen. Men hanteerde vele liturgievormen, zoals het *sacramentarium* – met aanwijzingen voor de priester, het *cantatorium* – met aanwijzingen voor cantor en koor, het *lectionarium*, met aanwijzingen voor de lezingen en de *ordines*, waarin de 'orde', het ceremonieel, was vastgelegd.

In de 8^e eeuw n. C. stelde Alcuinus, geleerde en raadgever van Karel de Grote, een orde van dienst samen, die bepalend zou worden voor de verdere westerse liturgische ontwikkeling:

- * Intocht – Introïtus – het binnenkomen van de priester onder het zingen van het Intochtslied
- * Kyrië eleison (door de diaken), ofwel een litaniegebed of alleen Kyrië – Christe – Kyrië
- * Groot Gloria (ontleend aan de engelenzang in de kerstnacht)
- * Gebed – Oratio, door de priester gesproken. Kleur van de zondag bepaalt dit gebed.
- * Brieflezing vanaf de lessenaar door subdiaken
- * Lied – graduale (vanaf de trappen gezongen. Gradus = trap)
- * Evangelielezing
- * Soms: prediking
- * Credo - vastgesteld in Nicea (325) en uitgebreid in Chalcedon (481)
- * Geven van gaven – Offertorium + Offertoriumlied
- * Groot dankzeggingsgebed
- * Onze Vader
- * Vredesgroet en vredeskus
- * Breken van het brood (onder het zingen van 'Agnus dei')
- * Communie

N.B. er is geen ruimte gemaakt voor een lezing uit het Eerste Testament!

In het bovenstaande kunnen we tenslotte onderscheid maken tussen *vaste en wisselende bestanddelen* van de eredienst. We zullen zien, dat een dergelijk onderscheid ook in de Doopsgezinde 'liturgieën' terug te vinden is! Vaste bestanddelen, het zg. *Ordinarium*, zijn die delen, die elke zondag in dezelfde vorm terugkeren, nl. Kyrië, gloria, credo, sanctus en agnus dei. Wisselende bestanddelen, het zg. *Proprium*, zijn die delen die bepaald worden door bv. de kleur van het kerkelijk jaar, zoals: Introïtus, oratie, lezingen, graduale, offertoriumlied, dankzeggingsgebeden, communielied.

De Reformatie.

Door de uitvinding van de boekdrukkunst en de vrijere opvatting over de positie van de burgerij kwam ook in geestelijk opzicht de behoefte aan een meer persoonlijk beleefd geloof

op gang. Dat uitte zich o.a. in vertalingen van de Bijbel in de volkstaal, zodat men zelf kennis kon nemen van de teksten uit de Bijbel. In de eerste helft van de 16^e eeuw hield vooral Luther zich bezig met het vertalen van de Bijbel⁵ in de volkstaal. Het Nieuwe Testament genoot daarbij de voorrang in eerste instantie. De vertalers van de Statenvertaling, die zich wel in de grondtalen Hebreeuws, Aramees en Grieks hadden verdiept, gaven in 1536 de eerste geautoriseerde volledige bijbelvertaling in de Nederlandse taal uit.

Wat betreft de liturgie: Luther, Zwingli en Calvijn – en niet veel later ook Menno Simons – verzetten zich tegen de katholieke mis om verschillende redenen. Toegankelijkheid van de teksten uit de Bijbel in de eigen taal voor gewone burgers was één van de fundamentele wijzigingen ten opzichte van de in het Latijn gevierde katholieke mis.

De accenten die de hervormers legden waren:

- * De prediking (in de landstaal) werd het voornaamste deel van de eredienst;
- * Het offerkarakter van het avondmaal moest verdwijnen.

Zwingli ging nog verder en wilde ook geen muziek meer in de eredienst.

Calvijn voegde een schuldbelijdenis en troostspreuk toe, nam ook afscheid van de offergedachte in het avondmaal, maar had i.t.t. Zwingli grote aandacht voor de kerkmuziek, evenals Luther, die zelf vele liederen schreef. Calvijn liet de Psalmen berijmen (Beza, Bourgeois, Marot) en schafte definitief het Gregoriaans af.

De eigen weg van de Dopersen

Menno Simons benadrukte ook het belang van de prediking in de volkstaal, zelfs uit te voeren door lekenprekers, want het 'priesterschap aller gelovigen' was bij de vroege dopersen een geliefd bijbels uitgangspunt geworden. In de oude Doopsgezinde liedboekjes zijn de Psalmen overigens niet te vinden; zij hebben in de Doopsgezinde geschiedenis geen belangrijke rol gespeeld. Wel bande Menno ook de offergedachte uit het avondmaal. Maar wat hem vooral onderscheidde van de andere Reformatoren uit zijn tijd was: het dopen op volwassen leeftijd, na een persoonlijke belijdenis. In liturgisch opzicht bleef hij bescheiden. Men kwam voor een dienst dikwijls bijeen in kleine groepen (zoals ook de eerste gemeenten deden), men baseerde zich uitsluitend op de Bijbel en nam daarmee afstand van de grote kerkelijke dogma's uit de catholica. De vermaning (admonitio) was een expliciet onderdeel van de dienst en het ging vooral om *leer én leven*. De Martelaerspiegel⁶ toont ons hoe ver dat laatste soms kon gaan.

Allengs werd in *Doperse diensten* de Romeinse liturgie losgelaten door:

- * Concentratie op Bijbellezing en Bijbelstudie
- * Geen voorgeschreven leesrooster
- * Geen formuliergebeden
- * Persoonlijk belijden als voorwaarde voor toelating tot doop en avondmaal
- * Zelf gekozen voorgangers (t.o. de priesterlijke hiërarchie)
- * Eenvoud; men zong alleen nog *eenstemmig* (t.o. de polyfone praktijk in de RK)

In de 17^e eeuw ging de orde van dienst van de Doopsgezinden steeds meer lijken op die van de 'publieke' gereformeerde kerk. Uiteindelijk is het onderscheid tussen de kerken steeds kleiner geworden en in de 19^e eeuw zelfs goeddeels verdwenen. Zie ook het doopsgezinde Dienstboek 'De gemeente komt samen' hierover.⁷ Wat wel bleef, schrijft het Dienstboek, was een liberale, ondogmatische geloofsgemeenschap met volkskerkelijke trekken. Het was een welkom alternatief voor de toenemende orthodoxie in gereformeerde kringen.

---

⁵ Er waren al wel bijbels in het Nederlands verschenen, zoals de Delftse Bijbel (1477) en de Liesveldtbijbel (1526)

⁶ Thieleman van Bragt, *Het bloedig toneel, of Martelaerspiegel der Doopsgezinde of Weerlose Christenen, die om 't getuygenis van Jesus haren (hun) Salighmaker geleden hebben ende gedood zijn van Christi tijd af tot desen tijd toe*, 1660

⁷ De gemeente komt samen, *Dienstboek ten behoeve van doopsgezinde gemeenten*, 1998, p. 13

Pas in de tweede helft van de 20^e eeuw is men in de Doopsgezinde broederschap meer systematisch gaan nadenken over de betekenis van de liturgie in de kerkdiensten. De naam van Prof. W.F. Golterman moet hier met ere genoemd worden.⁸

Dienstboek ten behoeve van Doopsgezinde gemeenten.

Uiteindelijk heeft de werkgroep Kanselboek in 1998 het huidige Dienstboek samengesteld. Eerlijkheidshalve moeten we zeggen, dat dit Dienstboek in de 21^e eeuw ook alweer gedeeltelijk gedateerd is en nodig aan herziening toe is. De praktijk in de kleiner wordende gemeenten van nu vraagt daar zeker om!

Wat o.i. niet gedateerd is in het Dienstboek is het volgende uitgangspunt:

De Werkgroep Kanselboek heeft zich willen oriënteren op gegevens uit het *synagogale Jodendom*. Men schrijft, dat 'oefenen in het horen naar de Schrift' te vergelijken is met het synagogale 'leren.' Om die oude wortels recht te doen heeft men ook besloten om in alle voorbeelden van orden van dienst steeds te spreken van 1^e lezing en 2^e lezing, om de schijn te vermijden dat 'oud' zou betekenen 'afgedaan' en 'nieuw' datgene zou zijn dat ervoor in de plaats is gekomen. Voor alle duidelijkheid: er is niet bedoeld dat er dan maar 2x uit het tweede testament gelezen zou worden!

Doperse accenten bij een eredienst zijn volgens het Dienstboek:

- De dienst heeft geen magisch/cultisch karakter. "Dienst" in de synagoge – Hebr. avoda – staat gelijk aan de dienst als het alledaagse werk dat mensen verrichten.
- Men ziet de gemeente als het 'lichaam van Christus.' De samenkomst begint als de gemeente verzameld is en niet als de predikant binnenkomt. Zo kan er dus geen sprake meer zijn van een 'introïtus'!
- De liturgie/orde van dienst is zaak van de gemeenschap. Er zouden daarom minstens twee mensen betrokken moeten zijn in een dienst, bv. een predikant/lekenpreker en een liturg, waarbij de liturg de lezingen en de gebeden doet en de predikant de bijbeluitleg.

In het Dienstboek vinden we een liturgische indeling voor de zondagse dienst:

I Samenroepen

II Horen

III Antwoorden

Dit valt te vergelijken met de gangbare indeling in de huidige PKN-praktijk:

I Voorbereiding, II Dienst van het Woord en III Dienst van het Antwoord.

I SAMENROEPEN

Wanneer is de dienst begonnen? Bij het orgelspel, het welkom, de kaars of toch pas bij de bemoediging? Waar plaats je de mededelingen? Mag er gepraat worden aan het begin? Waarom steken we een kaars aan? Waarom zijn het er soms twee? Het zijn allemaal zaken die horen bij het inhoudelijk doordenken van de liturgie en de vormgeving ervan.

Het plechtige woord 'Votum' (een vaste formule in de PKN) is vervangen door 'Bemoediging', soms ook door 'groet en bemoediging'. In woordkeus zijn beiden inhoudelijk variabel (naar inzicht van de predikant, die hiermee de dienst opent en het kader aangeeft waarbinnen de bijeenkomst plaatsvindt: Onze hulp is in naam van...), maar de plek in de liturgie ligt wel vast: na welkom, evt. kaars en lied. Inhoudelijk moet nog gezegd worden, dat een bemoediging géén gebed is. Het Dienstboek geeft als suggestie: Psalm 146, 5 – 9. Het is goed om van te voren na te denken welke Godsnaam gebruikt wordt: De Heer, de Ene, de Eeuwige, onze Vader en Moeder. Het doet ertoe!

Daarnaast is het belangrijk om aandacht te geven aan het *staan en zitten* van de gemeente. Zo begint men de dienst staande met een moment van eerbied bij het ontvangen van de bemoediging en men eindigt opnieuw staande met het in eerbied ontvangen van de zegen.

Gebed en loflied. Zij zijn inhoudelijk te vergelijken met het oude Kyrië en Gloria. In het gebed, zo zegt het Dienstboek, doet de gemeente een '*beroep op God.*' God wordt er als het

---

⁸ W.F. Golterman, *Liturgiek*, 1951

ware bij geroepen om onze pijn om de nood van de wereld te horen, zodat de gemeente zich daarna kan openen voor wat van godswege naar ons toekomt. Eenvoudiger gezegd: wij roepen God aan en leggen wat ons bezwaart tijdelijk voor hem/haar neer. Zo mag datgene wat ons bezig houdt gezien en gehoord worden en kunnen wij daarna meer openstaan voor wat er aan teksten en muziek 'van de andere kant' tot ons komt.

Maar de nood van de wereld mag nooit het laatste woord hebben in een dienst; er moet ook steeds een *loflied* klinken, zelfs in de benauwenis. Uiteindelijk kom je als gemeente ook samen om Gods lof te zingen, tegen de verdrukking in. Alleen in de vastentijd, de zes weken voor Pasen, wordt geen gloria gezongen. Het is de tijd van vasten en inkeer. Net als in de RK mis na het gloria, is ook hier het eerste deel van de dienst beëindigd.

II HOREN

In dit deel komen de gekozen *bijbelteksten* aan de orde en het verhaal, dat we willen overbrengen. Dit kunnen lezingen zijn, die worden voorgesteld door het Oecumenisch Leesrooster⁹ of zelfgekozen lezingen, passend bij een thema. Het verdient de voorkeur om zowel uit het Eerste als uit het Tweede Testament een lezing te doen. Het is een goede gewoonte om daarbij ook uit te leggen wat je met (een deel van) de lezingen zal gaan doen. De hoorders begrijpen anders niet waarom e.e.a. gelezen wordt.

Alternatief: je kunt er ook voor kiezen om een heel verhaal te lezen en uit te leggen. Met onderbrekingen door bv. liederen of een gesprek. In dat geval is het goed om na te denken over de tijdsduur van de hele dienst. Een kortere preek is dan misschien nodig.

Een dienst is ook aan *tijd* gebonden. Langer dan een uur of hooguit 5 kwartier zou het niet mogen duren. Een preek kent ook een maximale lengte: ongeveer 12 minuten, oftewel 1500 woorden. Het is een illusie te denken dat men de aandacht veel langer zou kunnen vasthouden.

De *liedkeuze* - behorend bij het proprium! – wordt hier vooral bepaald door de gekozen teksten en/of het thema van de dienst. Wanneer de teksten gekozen worden uit 'De eerste dag' (= het Oecumenisch Leesrooster) dan zijn daarin ook al liedsuggesties te vinden. Het Nieuwe Liedboek geeft in de verschillende inhoudsopgaven allerlei liedsuggesties voor veel bijbelteksten, voor de tijden van het jaar en voor bepaalde thema's.

Het *slotlied* is over het algemeen een bemoedigend lied, waarmee de gemeente de gang terug naar het gewone leven markeert. In het Nieuwe Liedboek zijn 'vrede', 'gerechtigheid', 'kerk' en 'samenleven' de categorieën waar je kunt zoeken naar een goed slotlied.

De preek wordt in het Dienstboek weergegeven als '*Uitleg en vermaning*'. Dit is het hoofdbestanddeel van het onderdeel 'Horen' en hier komt het erop aan om de gelezen teksten nader te verklaren (uit te leggen) en te verbinden met de tijd waarin we leven en situatie van de hoorders. Naar dit moment is toegewerkt met de lezingen en de liederen die voorafgingen. Er kan nog een 'vermaning' aan vast geknoopt worden als 'aansporing om in het geloof te volharden'.¹⁰

Muziek: over het algemeen is er een moment van stilte (maar hoe lang??) of bezinning na de gehoorde preek. Het kan ook ingevuld worden met orgel- of pianospel. Maar het kan ook iets anders zijn: live muziek, bv. met meerdere instrumenten, een koortje, een lied of een CD.

III ANTWOORDEN

Het *antwoord* van de gemeente komt in het derde deel van de dienst aan de orde. Steeds meer komt de '*Open ruimte*' in zwang als moment waarop de gemeente op het gehoorde kan ingaan, of om iets persoonlijk met anderen te delen. Een moment van 'sharing'¹¹ binnen de gemeente. De plaats van de Open ruimte verschilt per gemeente: soms voor, soms na de voorbeden. Ook bijzondere momenten, zoals doop, bevestiging, geboortedankzegging, maaltijd van de Heer, vinden hier een goede plek in de liturgie.

⁹ Zie *De eerste dag, Handreiking bij de jaarorde*, Boekencentrum Zoetermeer

¹⁰ Dienstboek pag. 22

¹¹ Zie Eleanor Kreider, *Enter His Gates, Fitting Worship Together*, London 1989

Voorbeden worden soms voorafgegaan door een kort dankgebed. Deze gebeden kunnen ook door of samen met een gemeentelid worden uitgesproken. Inhoudelijk richten de voorbeden zich op de wereld waarin wij leven, op de nood van mensen om ons heen. Dikwijls worden de voorbeden gevolgd door een 'stil gebed', al is het de vraag hoe lang het moet duren. Beleving van tijd is namelijk voor ieder verschillend. Het is een goede suggestie om als voorganger zelf ook inwendig voor mensen te bidden.

Inzameling van de *gaven* hoort bij het antwoorden van de gemeente. Het is een tastbaar moment van zorg om de ander buiten de eigen groep. Dit zou dus niet na de dienst moeten plaatsvinden. Dat laatste kan wel als het om een collecte voor de eigen gemeente gaat.

Meestal wordt *de zegen* voorafgegaan door een 'opdracht', naar aanleiding van het thema van de dienst. Binnen de Doopsgezinde Broederschap heerst de gewoonte om de zegen over 'ons' uit te spreken en niet om de zegen 'aan u' te geven. (Er zijn echter wel momenten denkbaar, waarop het passend is om de zegen aan iemand te geven!)

Dit is een duidelijk verschil met de andere kerken, die zich bedienen van vaste formules (met 'u') en het handgebaar met de armen uitgestrekt en de palmen naar voren of naar beneden. Doopsgezinden bidden om de zegen voor iedereen, inclusief de voorganger; deze houdt om die reden de handpalmen naar boven, ontvangend.

Er zijn in de doopsgezinde gemeenten veel verschillende zegen(bedes) in omloop en velen maken zelf een variant. In het Dienstboek zijn een paar voorbeelden gegeven.

Meestal be-amen doopsgezinde gemeenten de toegezegde zegen met een *kort lied*.

Zie overigens het wisselende gebruik van 'je', 'u' en 'wij'! Enkele voorbeelden:

lonalied: Vrede wens ik je toe

NLB 415: Zegen ons Algoede (soms alleen couplet 3: Amen, amen, amen)

NLB 416: Ga met God en Hij zal met je zijn

NLB 418: God, schenk ons de kracht

NLB 423: Nu wij uiteengaan

NLB 425: Vervuld van Uw zegen

KERKELIJK JAAR EN KLEUREN

Ter informatie voor hen die een dienst gaan voorbereiden: het *kerkelijk jaar* kent vele bijzondere zondagen en bijbehorende *kleuren*. Elke kleur heeft een eigen betekenis, zoals rouw en inkeer (paars), hoop en groei (groen), wit (licht, feest, reinheid), rood (vuur, geestrijk). Kleuren kunnen helpend zijn bij het maken van bv. een bloemschikking. Een sjaal in de juiste kleur kan ook iets laten zien van de tijd van het jaar, waarin de dienst valt.

'De eerste dag' houdt in de keuze van de teksten rekening met het kerkelijk jaar. Ook dat kan helpen bij het maken van een goede tekst- en/of liedkeuze.

De liturgische gang van een eredienst is gebaat bij een *spanningsboog* van begin tot eind: alle onderdelen horen bij elkaar; hoe meer op elkaar afgestemd, hoe beter!

Geraadpleegde literatuur:

Dr. J van der Werf, *Kleine Liturgiek*, den Haag, 1982

Dr. J.P. Boendermaker, *Driemaal drie is negen*. Liturgie voor gemeenteleden, Den Haag/Amsterdam 1989

H.A.J. Wegman, *Geschiedenis van de Christelijke eredienst in het westen en het Oosten*, Hilversum, 1976

S. Ph. De Vries Mzn, *Joodse ritensymbolen*, Amsterdam 1996

Greer Fay Cashman, *Joodse dagen en feestdagen*, Gooi en Sticht 1975

R. Boon, *De joodse wortels van de Christelijke eredienst*, Amsterdam 1973

red. Paul Oskamp en Niek Schuman, *De weg van de liturgie*, Meinema 1998

De gemeente komt samen, *Dienstboek t.b.v. doopsgezinde gemeenten*, Zoetermeer 1998